
SERBIAN SPIRITUAL REVIVAL WEEK

XXXI

THE MIDDLE AGES
IN SERBIAN SCIENCE, HISTORY,
LITERATURE
AND ARTS
XIV

SYMPOSIUM

DESPOTOVAC–MANASIJA, AUGUST 19–20, 2023

Editorial Board

*Stanoje Bojanin, PhD (Belgrade, Serbia); Zlata Bojović, PhD,
full member of SASA (Belgrade, Serbia); Pavle Dragičević, PhD
(Banja Luka, Republic of Srpska); Ekaterina Yakushkina, PhD (Moscow,
Russia); Gordana Jovanović, PhD (Belgrade, Serbia); Viktor Savić,
PhD (Belgrade, Serbia); Radoslava Stankova, PhD (Sofia, Bulgaria);
Rada Stijović, PhD (Belgrade, Serbia); Jelica Stojanović, PhD (Nikšić,
Montenegro); Ljiljana Stošić, PhD (Belgrade, Serbia); Wolfgang
Steininger, PhD (Graz, Austria)*

Editor-in-Chief

GORDANA JOVANOVIĆ

DESPOTOVAC • BELGRADE

2024

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА
XXXI

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ
НАУЦИ, ИСТОРИЈИ,
КЊИЖЕВНОСТИ
И УМЕТНОСТИ
XIV

НАУЧНИ СКУП
ДЕСПОТОВАЦ-МАНАСИЈА, 19–20. август 2023.

Редакција

др Смиљаноје Бојанин (Београд, Србија); др Злајка Бојовић, редовни
члан САНУ (Београд, Србија); др Павле Драгичевић (Бања Лука,
Република Српска); др Јекаћерина Јакушкина (Москва, Русија);
др Гордана Јовановић (Београд, Србија);
др Виктор Савић (Београд, Србија); др Радослава Смиљанкова
(Софија, Бугарска); др Рада Смиљковић (Београд, Србија);
др Јелица Смиљановић (Никишић, Црна Гора); др Љиљана Смиљовић
(Београд, Србија); др Волфганг Шмајнингер (Грац, Аустрија)

Главни уредник

ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ

ДЕСПОТОВАЦ • БЕОГРАД
2024

Александар Р. Крстић*
(Историјски институт Београд)

УДК 37.091.64:93/94(497.11)"18/19"
94(497.11)"14"
COBISS.SR-ID 155830025
Оригинални научни рад

ПРОДОР ТУРАКА И БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ДРЖАВНОСТИ У УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

У раду се анализирају наставни садржаји пет српских уџбеника историје за основну школу с краја XIX и почетка XX века који се односе на позносредњовековни период српске прошлости, обележен продором Турака у српске земље и настојањима за очување српске државности после распада немањичке државе. Ови наставни садржаји сагледани су како у контексту прокламованих циљева образовне политике тога времена, тако и тада актуелног сукоба у српској историографији између романтичарске и критичке школе. У том сукобу је критичка историографија извојевала коначну победу управо у периоду у коме су настајали поменути уџбеници, и то првенствено на темама које су предмет анализе у овом раду.

Кључне речи: настава историје, уџбеници историје, српска средњовековна историја, основна школа, Краљевина Србија, Маричка битка, краљ Вукашин, Косовска битка, кнез Лазар, српски деспоти.

Прво столеће постојања обновљене српске државе обележило је настојање да се српски народ у потпуности ослободи туђинске власти и уједини са Србијом. Тај велики национални и државни циљ остваривао се постепено од Српске револуције до Првог светског рата као, условно речено, нека врста обрнутог процеса и у територијалном и у државно-правном смислу у односу на пад Србије под турску власт током друге половине XIV и првих шест деценија XV века. Пошто је један од циљева образовног процеса, увек и свуда, да се млађе генерације васпитавају у складу с друштвено прокламованим и пожељним вредностима, историја је наставни предмет који у томе има своје важно место. То су знале и просветне власти Краљевине Србије, па у „Упутству за

---

* aleksandar.krstic@iib.ac.rs; albited@gmail.com

вршење програма за нижу основну школу“ из 1892. године стоји да: „Српству треба јунака и патриота, држави војника и вредних радника, општини честитих грађана и управљача. За све то припрема школа колико год може, а историја између свију предмета највише“.¹ Према ставу изнетом на Главном просветном савету 1882. године, на почетку уџбеника треба да се налазе биографије „славних српских жупана“, а на крају садржаји који говоре о „васкрснућу и тежњи за коначним уједињењем српског народа“. Садржај уџбеника треба да буде такав да се дете које га изучава почне „осећати и сазнавати чланом те огромне задруге која се зове српски народ који тежи да заузме достојно место међу осталим народима“.²

С друге стране, након великог сукоба између романтичарске и критичке школе у српској историографији током последњих деценија XIX века, ова потоња је извојевала коначну победу. Та борба се највећим делом водила управо на темама из средњовековне српске прошлости, односно оног њеног дела који је у народном памћењу имао најистакнутију улогу – времена продора Турака у српске земље и отпора османском завојевачу, с Косовском битком као централним догађајем српске историје.³ Због тога је занимљиво видети како су се прокламовани наставни циљеви, с једне, и развитак српске научне историографије,

¹ *Просветни зборник закона и наредба*, Београд, 1895, 849–874; С. Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Београд, 1971, 137–138; В. Тешић, *Циљеви васпитања у школама Србије (1804–1941)*, у: Два века образовања у Србији: образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004. прир. З. Аврамовић, Београд, 2005, 96; Д. Кољанин, *Настава и уџбеници историје у основним школама у Србији (1880–1913)*, Истраживања 24, 2013, 365.

² А. Илић, *Уџбеници и национално васпитање у Србији 1878–1918*, Београд, 2010, 72; Д. Кољанин, *Настава и уџбеници историје*, 361–362.

³ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад, 1887, прештампано у: *Бој на Косову – сторија и новија сазнања*, ред. Р. Михаљчић, Београд, 1992, 17–287, с предговором С. Ћирковића на стр. 9–15; Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, Годишњица Николе Чупића 10, 1888, 215–301, прештампано у: *Бој на Косову*, 297–352, с допунама Р. Михаљчића о новијим истраживањима на стр. 353–357; Р. Самарцић, *Писци српске историје*, IV, Београд, 1994, 241–247; Р. Михаљчић, *Љубомир Ковачевић*, у: Енциклопедија српске историографије, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд, 1997, 440–441; А. Веселиновић, *Иларион Руварац, Пантелија – Панџа Срећковић*, у: исто, 627–629, 644–645, са старијом литературом; Б. Сувајчић, *Два промишљања српске историје: Иларион Руварац и Панџа Срећковић*, Даница: српски народни илустровани календар за годину 1997, 212–215; Ч. Попов, *Иларион Руварац и Јован Ристић*, у: исто, О историји и историчарима, Нови Сад, 1999, 161–179; С. Ћирковић, *Преломно раздобље српске историографије*, у: исто, О историографији и методологији, Београд, 2007, 96–100; М. Шуица, *Вук Бранковић у делу Љубомира Ковачевића*, Глас САНУ 164, Одељење историјских наука 15, 2010, 9–15; С. Божанић, *Академик Љубомир Ковачевић (1848–1918)*, у: Писци српске историје, Зборник радова Њоровићеви сусрети 2016. године, ур. Д. Мاستиловић, Гацко, 2017, 220–236. Уп. и радове у зборнику *Академик Пантелија Срећковић*, Митолошки зборник 14, 2005.

с друге стране, одражавали на садржај уџбеника историје за основну школу крајем XIX и почетком XX столећа.

На почетку треба рећи да, за разлику од наставних планова из 1883. и 1891. године, када је Историја била самосталан предмет, према наставном плану из 1899. године она се изучавала у оквиру Земљописа са српском историјом. Српска средњовековна историја се крајем XIX и почетком XX века учила у четвртном разреду основне школе, с четири часа недељно, дакле, у узрасту ученика од 10 до 11 година, док се данас историја средњег века изучава у шестом разреду, значи у узрасту од 12 до 13 година, с два часа недељно. Ипак, главна разлика је у томе што се данас у основној школи општа историја проучава упоредо с националном и што је један од примарних исхода и стандарда да ученици схватају националну историју као део ширих регионалних, европских и светских оквира.⁴

Најстарији уџбеник који смо имали прилике да анализирамо јесте *Српска историја за садашњу употребу ниже основне школе* Јоксима Ст. Марковића из 1885. године.⁵ Поред овог, разматрани су и уџбеници историје Саве Антоновића и Петра М. Никетића из 1890,⁶ Михаила Јовића из 1891,⁷ Луке Лазаревића и Петра К. Шрепловића из 1903. године,⁸ као и уџбеник нама непознатих аутора *Слике из историје српске за ученике основних школа у крајко изведене*, издат у Панчеву 1891. године.⁹ Поједини од ових уџбеника имали су више издања, која се у одређеној мери међу собом разликују, укључујући и њихове наслове. Осим тога, у истом периоду било је у употреби још неколико основношколских уџбеника историје других аутора (Милана Убавкића, Михаила Станојевића, Чедомиља Тодоровића, Миленка Вукићевића и Димитрија Соколовића) који су овога пута изостављени из наше анализе.¹⁰ Ипак, сматрамо да ће приказ садржаја наведених пет уџбеника

⁴ О овоме детаљније в. С. Ћунковић, *Школство и просвета*, 154–158; А. Илић, *Уџбеници и национално васпитање*, 73, 135–136, 202–203; Д. Кољанин, *Насиња и уџбеници историје*, 361, 365; А. Крстић, *Средњи век у српским уџбеницима историје за основну школу од краја XIX до почетка XXI века – ујоредна анализа*, у: *Споменица академику Радету Михаљчићу*, прир. П. Драгичевић, Бања Лука, 2024, 258–259.

⁵ Ј. Марковић, *Српска историја за садашњу употребу ниже основне школе*, Београд, 1885.

⁶ С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрована српска историја за основну школу*, Београд, 1890.

⁷ М. Јовић, *Српска историја за четврти разред основне школе*, Београд, 1891.

⁸ Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја са сликама за IV разред основне школе*, Београд, 1903.

⁹ *Слике из историје српске за ученике основних школа у крајко изведене*, Панчево, 1891.

¹⁰ М. Убавкић, *Историја за основне школе у Краљевини Србији*, Београд, 1891; М. Станојевић, *Историја српског народа за IV разред основне школе*, Београд, 1903;

у довољној мери илустровати педагошки приступ темама из наслова нашег рада у српском образовном систему током последњих деценија XIX и почетком XX века.

Средњовековна историја је у Марковићевом уџбенику подељена у четири велике тематске целине: *Старо време*, *Рашки жуџани*, *Зетски жуџани* и *Немањини*, с тим што се у оквиру ове последње целине обрађују и теме: *Цар Урош и краљ Вукашин*, *Кнез Лазар Грбљановић*, *Стеван Високи – кнез и деспој и Ђурђе Бранковић (Смедеревац)*.¹¹

Уџбеник Михаила Јовића доживео је највише издања, његове квалитете истицали су и Главни просветни савет и школски инспектори, па је због свега наведеног Савет 1898. године управо тај уџбеник препоручио као једини у основним школама.¹² Јовићеве тематске целине су мање, због чега их има 15, а на наведени период односе се теме: *Крајак преглед од Душана до пројаси на Марици*, *Марко Краљевић*, *Кнез Лазар и бој на Косову*, *Пројаси Србије 1459. године* и *Турци освајају Босну и Херцеговину*.¹³

Уџбеник *Слике из историје српске* подељен је на 14 тематских целина, а на нашу тему односе се поглавља: *Цар Урош млади*, *Краљ Вукашин*, *Цар Лазар Грбљановић*, *Пројаси на Косову* и *После Косовске пројаси*. Слично је и у Лазаревићевом и Шрепловићевом уџбенику, који има 14 тематских целина, од којих се на последњи период српске средњовековне државности односе следеће лекције: *Урош и краљ Вукашин*, *Марко Краљевић*, *Кнез Лазар и бој на Косову*, *Ђурађ Смедеревац* и *последњи деспојини српски*, *Пад деспојовине под Турке* и *Пад Босне и Херцеговине под Турке*.¹⁴

Илустрована српска историја за основну школу, аутора Саве Антоновића и Петра Никетића, има две велике тематске целине које се односе на средњовековну српску историју: *Старо време* (где су обрађени досељавање Срба и рашки и зетски жупани) и *Немањини*. У окви-

М. Вукићевић, Д. Соколовић, *Историја српског народа за четврти разред основне школе*, Београд, 1907²; Ч. Тодоровић, *Историја српског народа за IV разред основне школе*, Београд, 1912. За њих, као и за друга издања и варијанте уџбеника оних аутора којима се бавимо у овом раду, в. Д. Кољанин, *Насијава и уџбеници историје*, 362, нап. 11, 13, 370.

¹¹ Ј. Марковић, *Српска историја*, 3–69.

¹² М. Вукићевић, *Реферат српске историје за основну школу*, Просветни гласник, 1898, 336; Д. Кољанин, *Насијава и уџбеници историје*, 364. За општу анализу Јовићевог уџбеника, који је од 1882. до 1913. године доживео укупно 35 издања, као и за промене у садржају и приступу појединим темама, в. А. Илић, *Уџбеници и национално васпитање*, 74–77, 136, 138–142, 202–204, 239–241.

¹³ М. Јовић, *Српска историја*, 50–64.

¹⁴ *Слике из историје српске*, 32–44; Ј. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 26–38.

ру ове последње теме налазе се и јединице *Стеван Урош V* и *Вукашин краљ, Цар Лазар, Стеван Високи, Бурађ Бранковић – Смедеревац* и јединице које се баве Зетом под Балшићима и Црнојевићима, као и падом Босне под османску власт.¹⁵

Владавина цара Уроша и успон краља Вукашина у разматраним уџбеницима приказани су с извесним разликама, уз општи став да је Урош био слаб владар, а Вукашин амбициозан, због чега је на крају дошао у сукоб с царем и делом властеле. Када се говори о приликама после смрти цара Стефана Душана, у свим уџбеницима се наводи да је још он поделио државу на области на челу са управитељима и намесницима, који су „били дужни да у свему слушају цара“. Цар Урош је приказан као човек недорастао положају на којем се нашао, па се тако о њему каже да је био „миран и благ“, „миран, благ и плашљив“, „скроман и побожан“, па зато није наставио „оно што му је отац започео“. У Марковићевом уџбенику се каже да је и Душан знао да Урош сâм неће моћи да управља великом државом, због чега је пре смрти „наименовао за намесника и помоћника Урошевог Вукашина Мрњавчевића“, за којег поменути аутор наводи да је био „вредан и јуначан човек“. Затим следи детаљан опис сукоба с Мађарима, који од Србије отимају Клис, Скрадин, Хум, Београд и Мачву. Набрајају се све територије обласних господара који воде потпуно самосталну политику и којима смета јачање Вукашиновог утицаја код цара Уроша. Тако, Марковић каже да властела није „могла гледати како Вукашин царује над Урошем“, а један од њих био је и кнез Лазар, за кога се вели да је радио „код Уроша да га отера и код властеле да га омрзне, али Вукашин се није од тога бојао“. Марковић такође помиње заседање сабора у Призрену 1365. године, на коме се закључује: „престани Вукашине на силу владати“, али му је ипак дато право да влада док Урош не постане пунолетан.¹⁶

Јовић за Вукашина наводи да се „непрестано умиљавао око Уроша“ и да се „од свију великаша највише осилио“, посебно од када га је Урош узео за кума. Даље каже да су током зиме 1366/67. године били велики сукоби међу властелом и да је тада Урош изгубио „обадве престонице – Скопље и Призрен“.¹⁷ У уџбенику *Слике из историје српске* наводи се да су „државне ствари добро ишле“ док је Урош

¹⁵ С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрирована српска историја*, 45–60.

¹⁶ Ј. Марковић, *Српска историја*, 48–51. Ово излагање засновано је на Пајсијевом *Житију светог цара Уроша*, на које се у свом приказу догађаја ослањено Чедомил Мијаговић, в. Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, прир. Т. Јовановић, Београд, 1993, 91–92; Ч. Мијаговић, *Цар Урош и краљ Вукашин: историјска студија*, Гласник Српског ученог друштва (= Гласник СУД) 35, 1872, 185–189 (репринт издање: Београд, 2019², 65–69).

¹⁷ М. Јовић, *Српска историја*, 50–52.

слушао савете мајке и патријарха. Међутим, врло брзо је преовладао Вукашинов уплив, што је увредило осталу властелу која је започела да води самосталну политику.¹⁸ У уџбенику *Српска историја са сликама* Лазаревића и Шрепловића помиње се угарско заузимање Мачве и Београда, а говори се и о Грцима (тј. Византинцима), који „отимаху земље које је Душан освојио“. За Уроша се истиче да је био „благ и миран, па га властела не хтеше слушати“.¹⁹

Као великаши који су остали верни цару Урошу у свим уџбеницима наводе се кнез Лазар и Вук Бранковић. Цар Урош на крају одлучује да се дистанцира од Вукашина, јер је он сâм „највећу оскудицу трпео“, па такво стање „отвори њему очи“. Он покушава да се уз помоћ кнеза Лазара ослободи Вукашиновог утицаја, али га Лазар „нерадо прими“.²⁰ Лазаревић и Шрепловић наводе да се цар Урош од Вукашина склонио у Неродимље код Вука Бранковића. Занимљиво је да је у *Сликама из историје српске* у поглављу где се говори о цару Урошу Вукашин осликан као један од великаша који руши Српско царство, док је у следећем поглављу, насловљеном по њему, приказан далеко позитивније. Ту се каже да је Урош Вукашина „окраљио“ и да је морао да се бори са „силним династима“.²¹ О сукобима између две стране уџбеници пишу с више или мање детаља, али се у свима наводи да до коначног обрачуна с Вукашином није дошло због његове погибије на Марици и да је ускоро после тога, 2. децембра 1371. године, умро и цар Урош.²² Једино Јоксим Марковић, иако смрт цара Уроша ставља после битке – користећи термин „умире“, доноси и верзију да је убијен по налогу краља Вукашина приликом лова на Шар-планини.²³ Треба приметити да је Марковићев уџбеник најстарији од свих анализираних, настао у време док се још увек у историографији водила расправа о томе да ли је краљ Вукашин убио цара Уроша, па се тиме донекле може и објаснити ова противречност.²⁴

¹⁸ *Слике из историје српске*, 32–35.

¹⁹ Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 26–27.

²⁰ *Слике из историје српске*, 33.

²¹ *Истѝо*, 34–35.

²² М. Јовић, *Српска историја*, 51; Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 27; С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрирована српска историја*, 46–47.

²³ Ј. Марковић, *Српска историја*, 51.

²⁴ Полемика Илариона Руварца и Панте Срећковића о овом питању, уз велики допринос Јб. Ковачевића и К. Жиречека победи критичке школе, вођена је од 1879. до 1886. године. Став да је Вукашин убио Уроша заступао је и Ч. Мијатовић. В. следеће: П. Срећковић, *Нејаки Урош, други српски цар*, Гласник СУД 27, 1870, 141–151; исти, *Вукашин*, Гласник СУД 27, 261–284; исти, *Вукашин убио цара Уроша*, Београд, 1881; исти, *Расправа о цару Урошу*, Гласник СУД 64, 1885, 275–407; исти, *Вукашин сринуо с ѝресѝола и убио цара Уроша*, Београд, 1886; Ч. Мијатовић, *Цар Урош и краљ Вукашин*, 74–91; И. Руварац, *Хронолошка ѝишања о времену биѝке на Марици, смрти краља*

Код свих аутора се помиње да је краљ Вукашин кренуо у Маричку битку како би помогао брату Угљешу, чије су области пустошили Турци. Заједничко је и то што се каже да се радило о ноћном нападу, пошто су Турци сазнали да Срби нису поставили страже. Међутим, код Марковића и у уџбенику С. Антоновића и П. Никетића наводи се да су Срби првобитно победили, након чега „у српској војсци отпочне весеље и пиће. Цео дан су се веселили и пили“, односно одлучили су да се „безбрижно одморе“, што су Турци искористили и нанели им тежак пораз.²⁵ Јовић наводи да су Срби Турке доста олако схватили, јер су уз пут говорили „Шта су Турци? – Разнећемо их копитама наших коња!“²⁶ По верзији коју доноси Јоксим Марковић, краљ Вукашин није страдао у Маричкој бици, већ га је после битке убио слуга Арсоје, док се у *Сликама из историје српске* ова личност бележи као Никола Арсојевић. У оба уџбеника се као историјска личност помиње и трећи брат, из предања познати Гојко, који је наводно такође страдао на Марици.²⁷ У

Вукашина и смрти цара Уроша, Годишњица Николе Чупића 3, 1879, 214–226, прештампано у *Зборнику Илариона Руварца*, I, ур. Н. Радојчић, Београд, 1934, 68–78; Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји. X. Када је погинуо краљ Вукашин? XI. Краљ Вукашин није убица цара Уроша*, Годишњица Николе Чупића 3, 1879, 402–416; исти, *И ојетт краљ Вукашин није убио цара Уроша*, Годишњица Николе Чупића 6, 1884, 191–262; исти, *И по шрећи љуи: краљ Вукашин није убио цара Уроша*, Београд, 1886; К. Јирећек, *Srbský car Uroš, král Vukašin a Dubrovčané*, *Časopis Českého museum* 60, 1886, 1–26, 241–276, превод на српски језик: *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, у: *Зборник Константина Јиречека I*, Београд, 1959, 341–385; Р. Михалчић, *Крај Српског Царства*, Београд, 1989², 186–187; С. Ђирковић, *Значај Константина Јиречека за историју Срба и Хрватиа*, у: исти, *О историографији и методологији*, Београд, 2007, 137–138; в. и нап. 3. Уп. најновији рад о односима цара и краља, у коме се закључује да је у пролеће 1370. Вукашин ипак лишио Уроша власти и постао једини српски владар током наредних година и по, да би после Маричке битке Урош накратко повратио престо, П. Коматина, *Промене на српском престоу 1370–1371. године. Покушај реинтерпретације*, *Историјски часопис* 66, 2017, 149–171.

²⁵ Ј. Марковић, *Српска историја*, 51; С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрована српска историја*, 47.

²⁶ М. Јовић, *Српска историја*, 51. У првом издању Јовићевог уџбеника из 1882. године Урошева, али и Вукашинова смрт приказане су у складу са схватањима романтичарске школе, уп. А. Илић, *Уџбеници и национално васпитање*, 140.

²⁷ Ј. Марковић, *Српска историја*, 51; *Слике из историје српске*, 34. Причу о Вукашиновом убиству преузео је из народне традиције Мавро Орбин, код кога се паж убица зове Никола Хрсојевић, што је у Тронушком родослову постало Арсоје (Арсеније), М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин, 2006, 53, 332; Јосиф Тронушац, *Тронушки родослов*, Шабац, 2008, 60, 147–148; уп. А. Гавриловић, *Историја српске и хрватске књижевности усменог постојања*, Београд, 1912, 63, 68; Н. Љубинковић, *Косово у памћењу и стваралаштву*, Београд, 1989, 95; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века. Власћела српских обласних господара*, Београд, 2000, 49, 166–167. Док је Панга Срећковић сматрао причу потпуно веродостојном, Чедомил Мијатовић је према њој био резервисан, али ни он ни најмање није сумњао у Гојково постојање, П. Срећковић, *Вукашин*, 274–275; Ч. Мијатовић, *Цар Урош и краљ Вукашин*, 115–116.

Сликама из историје српске говори се и о бици на Косову 1370. године, у којој су Мрњавчевићи поразили Турке, након чега је папа намеравао да Вукашина прогласи „предводником крстоносне војске“.²⁸

Након битке краљ Марко је постао турски вазал – и у томе су сви аутори сагласни – иако му је „жао било што помаже Турке“. Јовић зна да је Марко имао и браћу Андрејаша и Дмитра и да су они после Маркове погибије отишли најпре у Дубровник. Тамо су „добили новце које је још Вукашин предао Дубровчанима на чување, а за које они нису знали“, након чега су отишли у „Мацарску“. Причу о Андрејашу и Дмитру завршава реченицом: „тако су се жалосно потуцали синови краља Вукашина без краљевства и краљевине“.²⁹ Лазаревић и Шрепловић наводе области којима је владао Марко Краљевић, уз напомену да се „није могао одупрети сили турској, а од српске властеле нико му није хтео притећи у помоћ, већ су чак и они стали нападати на његове земље“. Описује се његова погибија и реченица о жељи да хришћани победе, па макар он погинуо, коју је наводно изговорио пред бој. Препричава се такође и народно предање како Марко није умро, већ „спава у некаквој пећини“ и, кад дође право време, он ће устати и „избавити народ од Турака“. Народ је Марку „опростио“ турско вазалство, што се илуструје стиховима: „И ако си турска удворица, Опет си ти српска перјаница“.³⁰ Из *Слика из историје српске* сазнајемо да са царем Урошем није изумрла династија Немањића, већ се наводе потомци Симеона Синише, ћерка Анђелика и синови Јован Дука (Јоасаф)

О Маричкој бици в. Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд, 1965, 127–146; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 175–186.

²⁸ *Слике из историје српске*, 34. О успешним борбама деспота Угљеше с Турцима пише М. Орбин, *Краљевство Словена*, 50, а тезу да је краљ Вукашин поразио Турке у Македонији после 1368. заступао је П. Срећковић, *Вукашин*, 270.

²⁹ М. Јовић, *Српска историја*, 52–53. Јовић је овде свакако користио резултате расправе К. Лиречека о цару Урошу, краљу Вукашину и Дубровчанима објављене пет година раније (в. нап. 24). О томе в. и С. Ђирковић, *Поклад краља Вукашина*, Зборник Филозофског факултета у Београду 14/1, 1979, 156–161; А. Фостиков, *О Дмијтру Краљевићу*, *Историјски часопис* 49, 2002, 47–65.

³⁰ Ј. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 29. О краљу Марку Краљевићу и његовом лику у народном предању уп. Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 192–201; Р. Михаљчић, Н. Милошевић Ђорђевић, *Марко Краљевић*, у: Сто најзнаменитијих Срба, Београд, 1993 (2011⁴), 64–68; *Краљ Марко во историјата и во традицијата*, Прилози од научниот собир одржан по повод 600-годишнината од смртта на Кралот Марко, Прилеп, 1997; *Марко Краљевић. Историја, мит, легенда*, тематски зборник, Расковник 87–88, 1997; З. Костић, *Лик Марка Краљевића у српској јуначкој њесми*, Београд, 2002; В. Алексић, *Наследници Мрњавчевића и њиховој историје под њиховом влашћу од 1371. до 1395. године*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд, 2012.

и Стефан. Син Јована Дуке Стефан погинуо је 1440. године у бици с Турцима у Аргиропољу „и са њим је посве изумрло племе Немањино“.³¹

У свим анализираним извјештајима стање у српској држави после Маричке битке описано је као врло тешко речима: „жалосно стање“, „српска земља огрезла је била у крви“, да је „снага народа све више трошена“ и да је „најглавнији“ био рат између кнеза Лазара и Николе Алтомановића.³² Кнез Лазар, који се већ истакао као верни савезник цара Уроша, полако преузима примат међу великашима. Марковић, поред сукоба с Николом Алтомановићем, помиње и сазивање сабора 1376. године, где је за патријарха изабран „Јеврем“. Он шаље делегацију у Цариград да тамо „умоле патријарха да скине клетву са српског народа“. О измирењу с „Грцима“ говоре и Л. Лазаревић и Н. Шрепловић. И код Антоновића и Никетића се приповеда да су Срби мислили како је њихова несрећа последица проклетства које је на Србију бацио цариградски патријарх. Због тога је кнез Лазар у договору с патријархом Јевремом послао изасланике у Цариград и испословао скидање клетве.³³ У околностима које су наступиле, сама властела је увидела „да ће Србија пропасти, ако се не сложе међу собом“ и не изабере себи „владаоца“, па зато бирају Лазара за цара, јер је био „најмудрији и највештији“. Марковић за Лазара додаје да се никад није потписивао као

³¹ *Слика из историје српске*, 33. Нема потврде у историјским изворима да је Јован Дука, тј. Јован Урош (монах Јоасаф) имао сина Стефана, који је погинуо у сукобу с Турцима. О потомцима Симеона (Синише) Палеолога Немањића уп. Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд, 1974, 259–265, 270; Р. Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара: прилог владарској идеологији у историји српској прошлости*, Београд, 2001, 214–217; Р. Радић, *Да ли је монах Јоасаф био библиотекар на Светој Гори и на Метеорима? (О једној нејасној теми)*, Богословље LXXVII/1, 2018, 109–113; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, Београд, 2018, 161–174; најновије М. Nikolić, *Thessaly under the Serbs (1348 – c. 1373)*, *Ανάλεκτα Σταγών και Μετεόρων / Analecta Stagorum et Meteorum* 1, 2022, 133–135.

³² Ј. Марковић, *Српска историја*, 52; М. Јовић, *Српска историја*, 56; Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 31; С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрирана српска историја*, 49.

³³ Ј. Марковић, *Српска историја*, 52; Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 31; С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрирана српска историја*, 49. Преговори с Цариградском патријаршијом су заправо започети за живота патријарха Саве IV, док је Јефрем за патријарха изабран на сабору почетком октобра 1375. године. О измирењу црква и улози кнеза Лазара уп. М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф, 1976, 83–91; Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, у: О кнезу Лазару, Крушевац, 1975, 81–91; исти, *Оживљавање немањинских традиција*, у: *Историја српског народа*, II, ур. Ј. Калић, Београд, 1982, 11–16; Р. Михаљчић, *Лазар Хребљановић. Историја, култи, предање*, Сабрана дела, II, Београд, 2001, 75–77; М. Антоновић, *Српска црква и транзиција моћи од 1355. до 1402. године*, у: *Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*, ур. С. Мишић, Крушевац, 2014 (даље: *Власт и моћ*), 139–142.

цар већ као кнез и да је, као и остали владари, зидао цркве и манастире и поклањао села манастирима.³⁴ У *Сликама из историје српске* имамо и образложење зашто се Лазар није потписивао као цар иако је крунисан у Призрену – „јер је видео да је малена његова држава за царски наслов“. О околностима које су довеле до његовог наводног царског крунисања каже се да „људи којима је још остало било љубави ка отаџбини и народу изабери за цара Лазара, кнеза подунавског“. Он је помоћу „добрих патриота“ покорио „ситније одметнике“ и успоставио јединство. Даље се наводи да је Лазар отео и земљу краља Марка, који је побегао Турцима. Оваква тврдња постоји само у овом уџбенику.³⁵ С друге стране, у остала три уџбеника формулације везане за природу Лазареве власти су нешто другачије, опрезније и концизније. У Лазаревићевом и Шрепловићевом уџбенику наводи се само да „признаше Лазара за владоца“. Јовић бележи да је након Урошеве смрти Лазар „завладао Србијом“ и да се „старао да избави српске земље од пропасти“. Антоновић и Никетић су поглавље насловили *Цар Лазар*, али га у њему искључиво називају кнезом. Такође тврде да је Србија по смрти цара Уроша шест година била без владара, „а тада постане српски владалац кнез Лазар“.³⁶

Говорећи о односима Лазара и Угара, Марковић каже да је српски кнез искористио смрт „силног краља Људевита“ и заузео Мачву и Београд, који је потпуно разрушио како се више не би Срби и Мађари отимали за овај град. С друге стране, у *Сликама из историје српске* приповеда се да је Лазар уз помоћ Мађара желео да сруши Вукашина, због чега им је уступио Мачву и Срем, и да је касније разорио Београд како би нестао разлог српско-мађарских сукоба.³⁷

³⁴ Ј. Марковић, *Српска историја*, 53.

³⁵ *Слике из историје српске*, 35–36.

³⁶ Ј. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 29; М. Јовић, *Српска историја*, 56; С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрована српска историја*, 47–48. О титули и положају кнеза Лазара и његовим претензијама на врховну власт, као и о питању државно-правног континуитета после Маричке битке и изумирања династије Немањић, постоје различита схватања и у модерној српској историографији, уп. В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марице до Косова*, у: О кнезу Лазару, Крушевац, 1975, 13–43; Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, у: исто, 45–62; Д. Богдановић, *Оживљавање немањићких традиција*, 7–20; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 53–57, 96–110; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд, 2011, 296–310; С. Мишић, *Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздицање до владарске моћи*, у: Власт и моћ, 7–20; М. Шуица, *Однос кнеза Лазара и Вука Бранковића у светлу дубровачких исправа из 1387. године*, Стари српски архив 9, 2010, 217–232; исти, *Вук Бранковић – славни и велможни господин*, Београд, 2014, 64–71, 94–101.

³⁷ Ј. Марковић, *Српска историја*, 54; *Слике из историје српске*, 34. Лазарево освајање и рушење Београда помиње М. Орбин, *Краљевство Словена*, 94, одакле је

Сви аутори уџбеника су сагласни у томе да је кнез Лазар после првих турских упада на своју територију и пада Ниша постао њихов вазал, уз услов да им плаћа данак и шаље војску, док Марковић помиње и број од 1000 војника. Такође се напомиње да је одмах почео да ради на склапању ширег савеза против Турака с босанским краљем Твртком, Бугарима и српским великашима. Говорећи о Косовској бици, Марковић заправо препричава народно предање, наводећи да је Лазар увредио „свога најјуначнијег војводу Милоша Обилића прекоревајући да ће га у боју издати“. Помиње да се међу војском пронео глас о повлачењу Вука Бранковића, након чега се повукла и остала српска војска.³⁸ У *Сликама из историје српске* Косовска битка приказана је потпуно у складу с погледима романтичарске школе. Укратко се каже да „обе војске падоше на Косово“, али се детаљно разрађује лични однос Вука Бранковића и Милоша Обилића. Вук се приказује као врло амбициозан, да му није било довољно „што му је таст дао највећи уплив у земаљским делима, него је још грамзио за царском круном“. Вука је на све то подстицала и „горда и властољубива жена Мара која није марила да оца и браћу и сву земљу упропасти само да види на својој глави круну“. Вук се није само удружио с Муратом, већ је и пред Лазарем оклеветао Милоша. Даље се препричава народна традиција како је услед издајства Вука Бранковића и, како се у први мах чинило, Милоша Обилића српска војска почела да бежи. Ускоро је кнез Лазар заробљен и он је тек у турском логору схватио да га Милош није издао, јер је и он био заробљен и везан, а онда су заједно погубљени. Вук је награђен за издајство, добивши део територије Србије с Приштином, а Марко је успео да поврати део своје територије као награду за помоћ Турцима.³⁹

Код Јовића опис битке није потпуно у духу предања – помиње се Милошев подвиг, Лазарево заробљавање и погубљење, али не и издаја Вука Бранковића, већ се наводи да, када су Турци заробили кнеза Лазара, „Срби се поплаше и почну бегати“. Описујући догађаје пред битку, Јовић препричава предање о саветовању, где је био и „велики српски јунак Милош Обилић“, кога је кнез Лазар због лажи које су до њега стигле назвао издајником. Лазарево тело је било сахрањено у Грачаници, да би две године касније било пренето у Раваницу. Поглавље о кнезу Лазару закључује речима да је био „добар влада-

податак преузет и у *Троношком родослову*, 62, 150. О српско-угарским односима у време кнеза Лазара уп. Б. Стојковски, *Кнез Лазар и Угарска*, у: Власт и моћ, 225–240, са изворима и ранијом литературом; такође в. М. Ivanović, B. Stojkovski, *Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem веку*, у: Rijeka Sava u povijesti, zbornik radova, Slavonski Brod, 2015, 94–98.

³⁸ Ј. Марковић, *Српска историја*, 53–54.

³⁹ *Слике из историје српске*, 36–40.

лац“ и да је „живот дао за свој народ“.⁴⁰ Код Антоновића и Никетића о боју на Косову нема сувишних детаља, већ се истиче подвиг Милоша Обилића, као и то да је у почетку српска војска напредовала, али да су касније Турци ударили с новом војском и ухватили кнеза Лазара.⁴¹ Лазаревић и Шрепловић такође описују припреме за битку и њену предисторију, укључујући и бој на Плочнику. Ток Косовске битке дат је прилично сажето, тако што се наводе најважније чињенице које је прихватила критичка историографија. Помиње се да је краљ Твртко послао војну помоћ, предвођену војводом Влатком Вуковићем, који је командовао левим крилом, док се на десном налазио Вук Бранковић, а у центру кнез Лазар. Подвиг војводе Милоша Обилића ставља се пред почетак битке и објашњава његовом намером да Србима олакша победу. Почетни српски успех претворио се у пораз пошто је Бајазит с одморним трупима разбио прво српско десно крило, а онда и центар. Најбољи српски јунаци су изгинули у боју, а кнез Лазар и други заробљеници су погубљени након битке. О издаји Вука Бранковића нема ни речи.⁴²

Код свих аутора уџбеника с краја XIX и почетка XX столећа помиње се да су и кнегиња Милица (у Стефаново име) и Вук Бранковић морали да прихвате вазалне односе према Турцима, али и да су били у константним међусобним сукобима. Поглавље које обрађује раздобље после Косовске битке код Марковића носи назив *Сїеван Високи – кнез и десїош (1389–1427)*. Оно је највећим делом посвећено управо тим међусобним сукобима, најпре Стефана Лазаревића и Вука Бранковића,

⁴⁰ М. Јовић, *Српска историја*, 58–61. У првом издању из 1882. године Јовић говори о Вуковој издаји, в. А. Илић, *Уџбеници и национално васпитање*, 140–141. Очито је ова промена (као и оне које се односе на приказе Уроша и Вукашина) била последица прихватања резултата критичке историографске школе.

⁴¹ С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрирана српска историја*, 50–51.

⁴² Ј. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 31–33. О Косовској бици и развоју косовског предања постоји бројна новија научна литература, од које ћемо овом приликом, поред монографија Р. Михалчића, *Лазар Хребељановић и Јунаци косовске легенде*, Београд, 1989², поменути зборнике радова *Свети кнез Лазар. Сїоменица о шесїој сїоогодишњици Косовског боја 1389–1989*, Београд, 1989; *Округли сїо Косовска бишка у историографији*, ур. С. Ћирковић, Београд, 1990; *Косовска бишка 1389. године и њене последице*, ур. Н. Тасић, Београд, 1991; *Бој на Косову – сїарија и новија сазнања*, 429–604; *Саопштења са научног скупа „Косовска бишка – историја и традиција“*, САНУ 22–24. јуни 1989, Глас САНУ 378, Одељење историјских наука 9, 1996, 33–204; такође и С. Ћирковић, *О саставу и снази Лазаревог тора на Косову*, Војно-историјски гласник 2, 1989, 151–168; исти, *Србија уочи бишке на Косову*, Косовско-метохијски зборник 1, Београд, 1990, 3–20; М. Шуица, *О могућој улози Вука Бранковића у Косовској бици – џрилог разматрању средњовековне рајне шакїшке*, у: *Споменица академика Симе Ћирковића*, ур. Т. Живковић, Београд, 2011, 225–243; исти, *Вук Бранковић*, 103–142.

а потом Стефана с братом Вуком и Ђурђем Бранковићем. Напомиње се да је Вук Бранковић желео да завлада свим српским земљама, да је успоставио добре односе с Млечанима и Дубровчанима, а да му је један зет био „арбанаски поглавица“ (мисли на Ђорђа Топију, господара Драча). Зато су се Милица и Стефан пожалили Бајазиту, који је након тога затворио Вука Бранковића. Он је ускоро умро у турској тамници.⁴³ Антоновић и Никетић такође кажу да је Вук Бранковић затворен после Миличиних жалби султану Бајазиту на њега.⁴⁴ Јовић најпре говори да су Срби „били толико слаби да нису ни могли мислити на противљење, него су пристали на све што је Бајазит захтевао“, да би после акценат био стављен на међусобне сукобе Стефана, Вука Лазаревића и Ђурђа Бранковића. Истиче се да су Турци у жељи да ослабе Србију помагали онима који су били против Стефана Лазаревића.⁴⁵ У уџбенику *Слике из историје српске* о бици на Ровинама каже се како би Марко Краљевић можда „одустао од Турака да није погинуо“, док се за Стефана Лазаревића бележи да је после смрти Вука Бранковића преотео његову земљу и отерао му синове.⁴⁶

Код Јовића се битка код Ангоре и не помиње, док Марковић говори о добијању деспотске титуле и о деспотовом договору с Византинцима да затворе Ђурђа. То такође помињу и Антоновић и Никетић, наводећи да се Стефан бојао да Ђурађ Бранковић не ода Турцима детаље споразума с Византијом.⁴⁷ У *Сликама из историје српске* о Стефановом учешћу у Ангорској бици каже се да је „удивио Татаре невиђеном храброшћу“ и да се 1406. године крунисао царском круном. Одмах се додаје да се ни он ипак није називао царем. Говорећи о приликама после Бајазитове смрти, аутор износи да су се у међусобне турске сукобе уплели и Лазаревићи и Бранковићи и да је због тога „многа беда сналазила народ“. У овом уџбенику се не набрајају детаљно сви сукоби,

⁴³ Ј. Марковић, *Српска историја*, 56–57.

⁴⁴ С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрирована српска историја*, 51.

⁴⁵ М. Јовић, *Српска историја*, 61. О догађајима овог периода уп. М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд, 1978, 13–18, 31–56; С. Ђирковић, *Године криза и превирања*, у: *Историја српског народа*, II, 47–63; М. Шуица, *Моравска Србија на крају XIV века: ишћање државно-правног континуитета у светлу ограниченог суверенитета*, у: *Моравска Србија, историја, књижевност, уметност*, ур. С. Мишић, Крушевац, 2007, 39–48; исти, *Завера властеле проишв кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, *Историјски гласник* 1–2, 1997, 17–20; исти, *Нарастање нових моћника (1389–1402)*, у: *Власт и моћ*, 29–32. О кнегињи Милице в. А. Фостиков, В. Петровић, *Јевгенија монахиња кнегиња*, у: *Власт и моћ*, 171–182; М. Шуица, *Милица – кнегиња немирног доба*, Београд, 2019, као и зборник радова *Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба*, ур. С. Мишић, Д. Јечменица, Трстеник–Београд, 2017.

⁴⁶ *Слике из историје српске*, 41.

⁴⁷ Ј. Марковић, *Српска историја*, 57–58; С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрирована српска историја*, 52.

којима је и код Марковића и код Антоновића и Никетића дат много већи простор, већ се само констатује да су сукобљавања трајала док „најпосле Стефан не посини сестрића свог Ђурђа Бранковића“.⁴⁸

Занимљиво је како је приказана и сарадња деспота Стефана с Угрима. Док Јовић не помиње добијање Београда и Мачве, Марковић говори о томе, али напомиње да је властела сматрала да тако „вређају Турке“. Због тога се Стефанов брат Вук пожалио Турцима, након чега је Стефан био дужан да му уступи половину државе.⁴⁹ Врло слично су ови догађаји описани и код Антоновића и Никетића. Они наводе да је Стефан „опет помагао Маџарима“ када је мађарски краљ заратио с Босном. Његов брат Вук и још нека властела нису били задовољни овим савезом, па се Вук обратио Турцима, који су му помогли и присилили деспота Стефана да му преда пола државе. Сукоби међу Бајазитовим синовима су врло детаљно описани. Деспот Стефан је обећао помоћ Муси, али за време саме битке он се „измакне са војском и са Мусом остане само Ђурђе“. Зато је после Муса и ударио и опљачкао Србију, али пошто није ни Ђурђу веровао, покушао је да га отрује. Све је ово утицало на то да се Стефан и Ђурађ коначно измире. После описа борбе с Млечанима за Зету, коју је Балша оставио деспоту Стефану, приповеда се о сабору у Сребрници и деспотовој смрти.⁵⁰ Измирење између деспота Стефана и његовог сестрића Ђурђа помиње се у скоро свим уцбеницима. Марковић такође описује сабор у Сребрници 1425. године, када је Стефан одредио Ђурђа за наследника, као и деспотову смрт на месту „Главица“.⁵¹ Као што се из наведеног може видети, излагање о владавини деспота Стефана и поменутих догађајима базирано

⁴⁸ *Слике из историје српске*, 41–42.

⁴⁹ Ј. Марковић, *Српска историја*, 58.

⁵⁰ С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрирана српска историја*, 52–53. О владавини деспота Стефана Лазаревића и наведеним догађајима уп. М. Пурковић, *Кнез и десиоид Стефан Лазаревић*, 63–136; Ј. Калић, *Велики преокрећ, Немирно доба, Снажење Десиоидовине, Доба њивидног мира*, у: *Историја српског народа*, II, 64–99, 205–217; иста, *Срби у њозном средњем веку*, Београд, 2001², 70–138; М. Спремић, *Пријајање Зете Десиоидовини и ширење млетачке власи у Приморју*, у: *Историја српског народа*, II, 195–204; А. Веселиновић, *Држава српских десиоида*, Београд, 2006², 111–127; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 321–337; М. Николић, *Византијски њисци о Србији (1402–1439)*, Београд, 2010, 46–88; М. Ивановић, *Власиела у Жичију десиоид Стефана Лазаревића Конџанџина Филозофа*, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, VII, ур. Г. Јовановић, Дани српскога духовног преображења, XXIII, Деспотовац–Београд, 2016, 47–56.

⁵¹ Ј. Марковић, *Српска историја*, 58–59; М. Јовић, *Српска историја*, 62; *Слике из историје српске*, 42.

је првенствено на деспотовој биографији коју је написао Константин Костенечки.⁵²

Л. Лазаревић и П. Шрепловић доста сумарно приказују владавину деспота Стефана, не помињући уопште унутрашње борбе у Србији. Аутори само кажу да је „Стеван мудро владао својом државом: проширио је, подизао манастире и болнице; старао се о унапређењу књижевности. Борио се са Турцима и постао независан од њих. Он се називао *десио̄и* српски“.⁵³ *Слике из историје српске* такође говоре о књижевној делатности деспота Стефана Лазаревића. Ту се каже да је био „врло изображен човек“ и да је од њега остало „писаних дела“. Међутим, питање је колико су ученици четвртог разреда основне школе, читајући овај уџбеник, били у могућности да схвате Стефанову политику према Турцима. Наиме, уз похвалу изузетног поштења деспота Стефана каже се да он „ни Турцима није невере чинио, него се држао погодбе са њима, макар да се у метежима турским, не једанпут од њих могао посве отети“. Нарочито за ученике може бити неразумљиво ако се већ у следећој реченици говори да је ушао у савез с Мађарима „тражећи наслона против Турака“.⁵⁴

У свим уџбеницима владавина деспота Ђурђа је врло детаљно описана, што ћемо овде илустровати првенствено на примеру текста Јоксима Марковића. Овај аутор за деспота Ђурђа каже да је био син Вука Бранковића, „издајника косовског“. Његов уџбеник доноси и детаље пада Голупца под турску власт, спомињући заповедника Јеремију и његов захтев да добије 12.000 дуката које му је дуговао деспот Стефан. Говорећи о тешком стању у Србији, Марковић пише да је Ђурађ морао да гради нову престоницу Смедерево, али и да обнавља друге градове, због чега је шест година народ морао „ићи непрестано на кулук, вући камен, циглу, креч и песак“, а намети су морали да се плаћају и због ратовања. Ђурађ је радио на стварању добре војске,

⁵² В. Лагић, *Константинови Философ и његов Живој Стефана Лазаревића, десио̄и српскога*, Гласник СУД 42, 1875; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*, София, 1986, 361–426; најновији превод на савремени српски језик Константин Философ, *Живој Стефана Лазаревића десио̄и српскога*, прев. Г. Јовановић, Београд, 2009.

⁵³ Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 34.

⁵⁴ *Слике из историје српске*, 42. О српско-угарским односима у време деспота Стефана в. А. Крстић, *Угри и српско-угарски односи у биографији десио̄и Стефана Лазаревића Константинови Филозофа*, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, VIII, ур. Г. Јовановић, Дани српскога духовног преображења, XXIV, Деспотовац–Београд, 2017, 71–89; исти, *Српски десио̄и и власиџела у државној сирџиџури Угарске (1404–1459)*, у: *На граници хришћанске Европе: поглавља из хиљадугодишњег мађарско-српског суживота*, ур. А. Хорњак, Нови Сад, 2020, 20–35, где је наведена и ранија литература о том питању.

међутим, „све то народ у оно време није разумео, већ је мислио да то Ђурађ ради по жељи своје жене Јерине (...) а наш народ у то време није волео Грке, зато се пева о проклетој Јерини“. Према оцени овог аутора, деспот Ђурађ је био „врло бистар и добро је познавао своје суседе, Турке, Грке и Маџаре“. На основу Марковићевог приповедања стиче се утисак да је деспот Ђурађ све радио да сачува мир – иако невољно и са одлагањем, кћер Мару је предао султану. Ипак, Исак-паша, који је „са нешто војске седео у Крушевцу“, подстицао је султана на поход против српског деспота. Писао је султану да „Турци не могу бити у миру и сигурности, докле је год Ђурђе у Србији, јер он је тај који Угре у Јевропи и Карамане у Азији противу Турака дражи“. Ђурађ је испунио и уговор који је деспот Стефан склопио с Мађарима и предао им Београд и Мачву, а другу кћер, Катарину, удао је за брата мађарске краљице. Од Ђурђа су турски изасланици тражили да Србију преда њима, јер је то наследство Стефанове сестре Милеве (тј. Оливере). Марковић констатује да се након првог пада деспотовине „стари Ђурђе потуцао од немила до недрага“. Говорећи детаљно о успесима хришћанске војске 1443/44. године, помиње да се „од српских војвода најхрабрије борио Ђурђе Мрњавчевић, који је био од породице Вукашина Мрњавчевића, српског краља“. Овде наглашава лични однос између Исак-паше и деспота Ђурђа, јер каже да је хришћанска војска ишла ка Нишу „где је са војском био стари Ђурђев непријатељ Исак-паша“. Иако је Србија обновљена, султан није дао мира Ђурђу и писао му је: „Земља којом владаш није твоја, него сина Лазарева Стефана, дакле моја. Могу ти уступити земљу твога оца, а више не, а ако се противиш ето ме на те“. Марковић говори и о опсади Београда, док о последњим Ђурђевим данима каже: „уморан, утруђен, стар, морао је и он подлећи смрти“. Даље само укратко помиње да га је наследила жена Јерина са синовима и да је 1459. године „ушла турска војска и сасвим заузела Србију“.⁵⁵ Марковић се у свом приказу владавине деспота Ђурђа у највећем делу ослањао на тада новообјављену двотомну монографију Чедомиља Мијатовића о овом српском владару (1880, 1882).⁵⁶

⁵⁵ Ј. Марковић, *Српска историја*, 60–69.

⁵⁶ То се односи и на поменутог Ђурђа Мрњавчевића, који се помиње у фалсификованим повељама Ивана Томка Мрнавића из XVII столећа. Једну даровну повељу је том фиктивном праунуку Гојка Мрњавчевића наводно издао Јован Хуњади, G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, VII/3, Budaе, 1835, 73–76. Чедомиљ Мијатовић је и Мрнавићеве фалсификате и личности Гојка, Ђурђа и других Мрњавчевића који се у њима јављају сматрао веродостојним, Ч. Мијатовић, *Десетог Ђурађ Бранковић*, I, Београд, 1880, 385–386; II, Београд, 1882, 8, 13, 33, 66, 99, 109, 142–143, 165. О Мрнавићу в. В. Дабић, *Иван Томко Мрнавић*, у: Српски биографски речник, 7, ур. Б. Бешлин, Нови Сад, 2018, 112, где је наведена релевантна литерату-

Михаило Јовић на врло малом простору доноси све најважније податке везане за владавину Ђурђа Бранковића, за кога каже да је „до своје смрти чувао и бранио Србију“. Л. Лазаревић и П. Шрепловић наводе да се деспот „старао да буде у пријатељству са Угарском, да би се помоћу ње одбранио од Турака“. Говоре даље о уступању Београда и градњи Смедерева, као и о томе да Турци нису благонаклоно гледали на ово пријатељство, па је деспот морао „гледати да их поклонима и лепим речима утишава“. Описан је одлазак деспотове кћери Маре у харем, први пад Смедерева и обнова државе. Говорећи о походу хришћанске војске до Варне, аутори помињу погибију угарског краља, као и нови поход хришћанске војске под вођством Јанка Хуњадија. Њега је након тога деспот заробио и тражио да му надокнади штету. Иако је обећао, Хуњади није испунио ову обавезу. Аутори такође појашњавају зашто је било неопходно увођење пореза, због чега је народ кривио Ђурђеву жену, која је остала упамћена као „Проклета Јерина“.⁵⁷ У уџбенику штампаном на територији Аустроугарске, *Сликама из историје српске*, постоји и излагање о Ђурђевим потомцима након пропасти Србије. Они су „у Срему као деспоти управљали“, али нису били ништа друго до „барони мађарске круне са насловом српских деспота“.⁵⁸ Код Антоновића и Никетића постоји и детаљан опис трагичне смрти лесковачког војводе Николе Скобаљића.⁵⁹ Оно што овај уџбеник издваја од осталих јесте поглавље о Зети у време Балшића и Црнојевића, у којем се помиње да је на Ободу била „прва штампара (sic) у српским земљама“.⁶⁰ Лазаревић и Шрепловић говоре о удаји Лазареве кћери за

ра. За резултате модерне српске историографије о владавини деспота Ђурђа в. М. Спремић, *Десјош Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 2021⁴.

⁵⁷ М. Јовић, *Српска историја*, 62; Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 34–37.

⁵⁸ *Слике из историје српске*, 43. О Бранковићима као српским титуларним деспотима у Угарској в. Д. Динић-Кнежевић, *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4, 1975, 5–47; М. Спремић, *Српски десјоши у Срему*, у: Срем кроз векове. Слојеви култура Фрушке горе и Срема, ур. М. Матицки, Београд–Беоцин, 2007, 45–73; С. Божанић, *Политичка и културна делатност десјоша Ђурђа Бранковића у Срему*, у: Војвођански простор у контексту европске историје, ур. В. Гавриловић, Нови Сад, 2012, 115–128; иста, *Сремски Бранковићи – световни и духовни предводници Срба у јужној Угарској*, у: Три века Карловачке митрополије 1713–2013, прир. Д. Микавица, Д. Његован, Сремски Карловци – Нови Сад, 2014, 51–66; С. Томин, *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад, 2007.

⁵⁹ О томе в. Н. Трајковић, *Никола Скобаљић*, Лесковачки зборник 4, 1964, 86–99; М. Ivanović, *Slika srpske vlastele poznog srednjeg veka u narodnoj tradiciji*, in: Fiatal Szlavisták Budapesti Nemzetközi Konferenciája. 3rd Conference for Young Slavists in Budapest, Budapest, 2014, 94.

⁶⁰ С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрирована српска историја*, 57–58. У науци се раније сматрало да је штампарија радила на Ободу, док сада преовладава став да је била на Цетињу, в. М. Пешикан, *Лексикон српскословенског шtamпарства*, у: Пет

босанског краљевића Стефана Томашевића, али и констатују да нови деспот није могао да се одбрани од Турака, па је тако 1459. године деспотовина постала „саставни део турске царевине“. Средњовековни период завршава се описом освајања Босне, смрти Стефана Томашевића и пада Херцеговине 1482. године. Наглашава се да су се синови херцега Степана Косаче, Владислав и Влатко, пошто нису могли да се одупру Турцима, склонили у Дубровник.⁶¹

Може се констатовати да су од свих наведених уџбеника Марковићев и онај с насловом *Слике из историје српске* највише под утицајем романтичарских погледа на српску средњовековну историју. Такође се може закључити да је раздобље српске историје од смрти цара Душана до коначног пада под османску власт 1459. године у уџбеницима с краја XIX и почетка XX века описано пре свега кроз призму сукоба међу српским обласним господарима. Намеће се утисак да је српска држава пропала првенствено због међусобне неслоге и сукоба, јер о Турцима, њиховој снази и одликама њиховог уређења не сазнајемо скоро ништа. Они се само појављују на српској земљи, док српски великаши воде политику која Турцима иде на руку. Чини се да аутори уџбеника никога од српских владара и великаша не штеде, и да су они равноправни учесници у пропасти српске средњовековне државе. Обраћајући се „малим читаоцима“ у уводу свога уџбеника, Јоксим Марковић истиче да сваки ученик треба да види „да ће за српски народ

векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе XV–XVII в., прир. М. Пешикан, К. Мано-Зиси, М. Ковачевић, Београд, 1994, 152–153 passim; Љ. Пузовић, *Почеци српског шtamпарства. Издања шtamпарије Ђурђа Црнојевића*, у: Између традиције и иновације. 520 година од прве ћирилске књиге штампане на српскословенском језику, ур. Љ. Пузовић, М. Лазић, Београд, 2014, 12; М. Лазић, *Инкунабуле и њалеоџији: српскословенске шtamпмане књиге од краја XV до средине XVII века*, у: Осам векова аутокефалије Српске Православне Цркве, II, ур. В. Пузовић, В. Тагаловић, Београд, 2020, 325–330, где су наведена издања штампарије Црнојевића и најважнија литература о њој.

О Зети у време Балшића в. најновију монографију С. Рудића, *Балшићи – господари Зете*, Београд, 2021; о периоду Црнојевића в. И. Божић, *Владавина Црнојевића*, у: Историја Црне Горе, II/2, Титоград, 1970, 277–347; исти, *Распад млетачког сисџема у Приморју*, у: Историја српског народа, II, 403–413; М. Благојевић, М. Спремић, *Слом Црнојевића*, у: исто, 414–430; В. Šekularac, *Crnojevići između Venecije i Turske*, Архивски записи 1, 2012, 7–25.

⁶¹ Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 37–38. За новије историографске резултате о пропасти средњовековних држава в. зборнике радова *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд, 2011; *Stjepan Tomašević (1461–1463) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, ур. А. Birin, Zagreb–Sarajevo, 2013; *Пад Босанског краљевства 1463. године*, ур. С. Рудић, Д. Ловреновић, П. Драгичевић, Београд – Сарајево – Бања Лука, 2015, као и монографије В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд, 1979. и Е. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, Sarajevo, 2019, 403–476. В. и претходну нап.

бити најкорисније и најбоље ако се у њему никад не јави неслога. Та несрећна неслога треба да се избрише из нашег језика и да Србин ради на томе да се она у нашем народу никад не јави⁶². Марковић, као и аутори других овде разматраних уџбеника за основну школу, на више места, приказујући различите догађаје из средњовековне и новије српске историје, истичу неслогу српских првака, која је била на штету државе и народа. На тај начин су својим младим читаоцима слали врло јасну поруку о значају јединства како би се остварили национални интереси, што је било у духу стремљења њиховог времена.⁶³

На крају, треба приметити да у погледу обимности садржаја, односно количине и одабира података који доносе, као и начина обликовања појединих наставних јединица, међу анализираним уџбеницима постоји велика разлика. Неки од њих, пре свега најстарији Марковићев, а затим Антоновићев и Никетићев, обилују детаљима непримерним узрасту и когнитивном развоју ученика. У појединим сегментима основношколска штива тог периода садржајнија су и богатија подацима и од данашњих гимназијских уџбеника.⁶⁴ С друге стране, можда је то наш субјективни утисак, али се чини да се због занимљивог наратива ове наставне јединице с лакоћом читају. Ипак, велико је питање у којој мери су ђаци четвртог разреда основне школе с краја XIX и почетка XX века могли да запамте обиље података садржаних у уџбеницима историје. Основном дидактичком циљу – развијању српског патриотизма, осећања националног јединства и потребе за пожртвовањем у остваривању националних циљева у периоду пред балканске и Први светски рат – ови уџбеници и њихови наративи су свакако доприносили.⁶⁵

⁶² Ј. Марковић, *Српска историја*, 2.

⁶³ То је нарочито изражено у приказу српске историје у периоду од IX до почетка XIII века, када су сукоби међу жупанима и владарима појединих српских земаља и области ишли на руку Византинцима, Бугарима и Мађарима, в. А. Крстић, *Средњи век у српским уџбеницима историје*, 264–267.

⁶⁴ Претерана обимност и детаљност у старим уџбеницима нарочито је присутна у одељцима о историји раног средњег века. За поређење разлика у методичко-дидактичком приступу настави средњовековне историје у српским школама крајем XIX и почетком XX stoleћа и данас в. рад у претходној напомени.

⁶⁵ Тога су били свесни и аутори уџбеника (нпр. Михаило Јовић), али и аустроугарске власти, које су 1894. године забраниле српске уџбенике, Т. Краљачић, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Сарајево, 1987, 123; А. Илић, *Уџбеници и национално васпитање*, 241; А. Илић Рајковић, *Sto osamdeset godina produkcije udžbenika u Srbiji*, у: *Udžbenik: stara tema pred izazovima savremenog doba*, ур. А. Пешикан, Ј. Стевановић, Београд, 2019, 40.

Aleksandar R. Krstić

THE OTTOMAN EXPANSION AND THE STRUGGLE FOR
SURVIVAL OF THE SERBIAN MEDIEVAL STATE IN SERBIAN
HISTORY TEXTBOOKS FOR PRIMARY SCHOOLS (THE LAST
DECADES OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH
CENTURIES)

S u m m a r y

The paper analyses the teaching units related to the late medieval history of Serbia, from the death of Emperor Stephen Dušan (1355) to the final fall of the Serbian state under Ottoman rule (1459) in Serbian history textbooks for primary schools from the last decades of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The mentioned period was marked by the expansion of the Ottomans into Serbian lands and efforts to restore and preserve the Serbian statehood after the collapse of the Nemanjić state (1371). Both Serbian historiography and popular tradition considered two great military clashes between Serbs and Ottomans as the key events of that period – the battles of the Maritsa River (1371) and of Kosovo (1389). Five textbooks have been analysed, written by Joksim Marković (1885), Sava Antonović and Petar Niketić (1890), Mihailo Jović (1891), Luka Lazarević and Petar Šreplović (1903), as well as a Serbian history textbook of unknown authors, printed in Pančevo in Austria-Hungary (1891). In terms of the amount and selection of the data they provide, as well as the way of shaping individual teaching units, there are significant differences between the analysed textbooks. Nevertheless, it can be concluded that the late medieval period of Serbian history in the mentioned textbooks is primarily described through the aspect of the struggle for power between Serbian dynasts, aristocrats and land lords. Such behaviour of theirs only benefited the Ottomans and facilitated the conquest of the medieval Serbian state, which collapsed primarily due to Serbian discord. These narratives were viewed in the context of the proclaimed goals of the educational policy of that time (among which the development of Serbian patriotism and feelings of national unity had an important place), but also in the context of the contemporary conflict in Serbian historiography between the romanticist and critical scholars. In that conflict, the critical historiography won the final victory precisely in the period in which the mentioned textbooks were created, primarily on the topics that are the subject of analysis in this paper.

Keywords: history teaching, history textbooks, primary school, Kingdom of Serbia, Serbian medieval history, the Battle of the Maritsa River (1371), King Vukašin, the Battle of Kosovo (1389), Prince Lazar, Serbian despots.